

DİVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ TANG SÖZÜNÜN XIX. YÜZYIL KOKAND ŞAİRLERİNDEKİ TEZAHÜRÜ

Atabek RUSTAMBEKOĞLU*

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk* (DLT) adlı eserindeki bir çok söz Türklerin sonraki dönem edebi ve konuşma dillerinde kullanılmıştır. Ayrıca, Özbek ediplerinin eserlerinde de bu önemli eserdeki sözleri görmek mümkündür. Biz burada DLT'teki bir söze ve o sözün bazı Özbek şairlerinin şiirlerindeki yorumuna dikkat çekmek istiyoruz.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te¹ - *tang*² (تنگ) sözü için birkaç Özbekçe karşılık verilmiş: 1) élak; 2) ecayip, ğalat, ilginç, te'ccüp; 3) tan, gün doğmaya başlamak.

Edebi metinlerde ikinci ve üçüncü manaların daha sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Canlı halk diline ise üçüncü anlam geçmiştir. Özbek dilinde *tang* sözü genellikle belli kelimelerle ve ibare şeklinde görünmektedir: *tang atgünçe*, *tang atgaç*, *tang atdi*, *tang payti* gibi.

Özbek klasik şiirinde bu sözün nasıl yansıtıldığını görmek için *Divanü Lügati't-Türk*'ten sonra yazılmış bazı eserlere sırasıyla bakmak yerinde olacaktır.

İbare Hoca Ahmet Yesevi'nin (XII. yüzyıl) hikmetlerinden birinde şöyle geçmektedir:

Tang atgünçe ğaflatdaman hayrân bölĝon

Dunyo izlab uqbo işin ortqa solĝon,

Vo hasrato, iç u tâşim isyon bölĝon,

Yo Mustafa, ilkim âling, yölda qoldim³

Mevlana Lutfi (1366-1465) şiirlerinde de *tang* sözü geçiyor⁴. Mesela:

Âtturdi keça birle kiyâmet tângin manga,

Her bir qiya bakarda kara közüng âqları

Alişir Nevai (1441-1501) şiirinde ise *tang* sözü sıkça gözüktüyor. Birtek *tang atgünçe* ibaresinin *Hezayinul-meani*'de altı gazelde geldiğini görmekteyiz. Onlar: *Ġerayibus-siġar*'deki 188. ve 260. gazel⁵, *Bedae'ul-vesat*'deki 172., 552. ve 608. gazel⁶, *Fevayidul-kibar*'deki 549. gazel⁷. Örnek:

Her kun âkşâmġaça hacrında zârlıġ iş

Keça tang atgünçe anduh ile bidarlıġ iş

Zahiriddin Muhammed Bâbur'un (1483-1530) şiirlerinde *tang atgünçe* ibaresi bu şekliyle görünmemektedir. Ama *tang* sözünün anlamlarını vurgulayan şiirleri vardır⁸. Mesela, onun bir tuyuġunda bu sözün üç anlamı ifade edilmiştir:

Mehr kim, kökke qılır âhang tang

Allıda bõlsa emas bireng tang,

Hâliyü iki labıdek bölmaġay

Hindu ar keltursa şakkar tang-tang

Son dönemin ünlü şairlerinden Babarhim Meşreb (1640-1711) şiirlerinde de bu sözü görebilmek mümkündür⁹.

Esas konumuz olan Kokand edebi çevresi'ne¹⁰ ait olan şairlerin bu sözü kullanmadaki ustalıklarına dikkat çekmek istiyorum. Esas olarak XIX. yüzyılda gelişmiş bu edebi çevrede iki yüzü aşkın şair yetişmiştir. Onlardan bazılarının söz konusu olan sözün kullanmalarındaki maharetleri üzerinde duracağız.

Kokand hanı ve çok yetişkin bir şair Muhammed Emir Ömerhan'ın (1787-1822) divanında *tang* sözünün geçtiği bir kaç şiir var. Ayrıca onun *tang atgünçe* redifli gazeli de vardır ve matlai şöyledir:

Bu tun pir-i muġân bazmıda men mihmân tang atgünçe,

Payopay tut qadahı, sâqi, biarmân tang atgünçe¹¹

Şaire Cihanatun Uvaysi'nin (1780-1845) şiirinde de bu sözden kendi anlamında faydalanılmıştır¹². Mesela, bir gazelinde bu ibare şöyle geçmektedir:

Ul bulbul-i şöride yutar kan keça-kunduz,

Tang aküçe şevan ise gulzârı ibadet

Yine bir önemli şair Zâkircân Furkat'a (1859-1909) ait olan bir şiirde de *tang* sözü ve *tang atgünçe* ibaresinden ustalıkla yararlanılmış¹³. Örnek:

Tang atgünçe çekibmen munda faryod,

Ul anda keçalar tanbur çalib

Hamza Hakimzade Niyazi (1889-1929) divanında da aynı redifli gazel vardır.¹⁴ Şiirin matlai şöyledir:

Ey dilrabo, işq ötide sözânaman tang atküçe,

Mast-u alast Macnun kabi divânaman tang atküçe –

Görüldüğü gibi bu ibare *tang atgünçe* ve *tang atküçe* şeklinde iki çeşit geçmektedir. Bize göre, bu, ilk önce vezin gereği olsa da katiplerin yazım özelliğine bağlıdır. Ancak, *n* sesinin fonemik değeri yoktur, şiirin anlamına etki etmez. Ama sadece *tang atgünçe* denildiği zaman ibarenin sesi artıyor ve şiir daha ahenkli hale geliyor.

Yukarıda sıralanan şiirlerde, *tang* : 1) sabah, 2) ecayip, te'ecüp, ğalat anlamında kullanılsa da, *tang atgünçe* : “sabah zamanı gelince” anlamını taşıyor. Genellikle şiirde bu anlamla kullanılmaktadır. Yine bir Kokandlı şairin gazelinde *tang atgünçe* ibaresini redif olarak kollaması ile eser mükemmel hale gelmiştir. Hem de bu şiir Özbek halkının yüzyıla yakın severek dinleyegeldiği şarkılarından biri olmuştur. Bu güzel eser şeyh ve şair Ziyauddinhan Hazini'ye (1867-1923)¹⁵ aittir. Şair bu redif ile bu redif ile kendine özgü bir eser yaratarak, söz konusu ibarenin kullanma çevresini genişletmiştir. Gazel anlam ve mahiyetine göre aşıkane tarzdadır. Onda aşğın gönlü kırık ve ıstıraplarla dolu yaşayışı tasvir olunmaktadır. aşğın geçinme ve ıztırapları tesvir ollunmakta. Buna göre onu şerh-i hal üslûbunda yazılmış eser diye biliriz.

Gazel: *hezec-i musamman-ı ehrab*

mef'ûlü mefâ'ilün mef'ûlü mefâ'ilün

Hicrân ötiğa bağrım sözâna tang atgünçe,

Örtab yuragim, çeşmim giryâna tang atgünçe

Men Vamiq u sen Uzrâ, vaslingga yetolmasdin

Her keçe qarârğâhim âstâna tang atgünçe

Rahm eyle bu hâlimga, ey közleri hummârım

Heçringde bu köngüller veyrâna tang atgünçe

Ey şâh-ı cefâpeşa, bi-rahm u sıtamgarsan,

Mandın habar almaysan pinhâna tang atgünçe

Heç kimga deyolmasdın, bu sırr-ı pinhânimni

Bağrım hûnıga töldi paymona tang atgünçe

Hilvatda eger körsam, arzımnı beyân aylay

San birlen eger bölsam hamhâna tang atgünçe

Aqşamda cemâlingni şam'ini münevver qil

Cânimni etéy sanga parvâna tang atgünçe

Naylayki ilâcim yoq her göşede yığlarman

Târ öldü Hazini'ga Farğâna tang atgünçe¹⁶

Gazel metninin mahiyeti birinci anlamda mecazi aşkın anlatılması ve aşık halinin yansıtılmasıdır. Zaten, ilahi aşka bağlayan mecazi aşkı tasvir etmek Hazini'nin şiirinde esas motiflerden biridir.

Gazelin ikinci anlamı Allah tarafından oluşturulacak büyük hesap gününün (Kıyamet gününün) sabahı öncesinde Hak aşığı olan sâlikin ehvâl-i rûhiyesinin anlatılmasıdır. Çünkü, şeyh Hazini'nin ruh alemi ve kemalatı buna delâlet ediyor. Şiirdeki *sözâna*, *giryâna*, *âstâna*, *veyrâna*, *pinhâna*, *hamhâna*, *parvâna*, *Fargâna* kafiye sözleri ve güzel ifade *tang atgünçe* redifi gazelin mahiyet ve anlamını, geniş kapsamını tam olarak açıklamada bize yol göstermektedir.

Derece-derece dikkat edersek: *sözâna* (yanmak) – aşkın öncesi, ya'ni ilahi aşk davasındaki insan öncelikle aşk ateşinde yanması gerek. Sonra, *giryâna* (gözden yaş dökme) makamına geçiyor, yani kalbi yanmakta olan aşığın gözü kalp ateşini söndürmek için daima yaşlı olacak. Tam aşıklığın ispatı Yüce Tanrı tarafından emrolunmuş amelleri yapmak ve ibadetleri yerine getirmektir. Bunun için ise aşığa mekan lazımdır. Yani *âstâna* (namaz kılmak için seccade, secde edilecek yer anlamı da var) ve sevgilinin karargahına bu *âstâna* aracılığı ile geçilecektir. İlk amel nefsi *veyrân* etmek olup, sonra *âstâna* amelleri kabul olunur ve *sırr-ı pinhâna* (gizli sır) hasıl olacaktır. Aşık şimdi kemale ermiş ve tam aşık olmuştur. Çünkü onun sırrı var ve kendini isteyen sevgilisi ile *pinhâna* şekilde *hamhâna* (bir odada) olacaktır. O sır kendinden başkasına aşık değil. Şimdi kamil aşığın makamı *parvâna*'lık oldu. Zaten, O'ndan başkası ona zahir değildir. Sadece arada bir can bağı yani zemine, bu dünya mekanına bağlayan *Fargâna* kaldı. (Şair kendi vatani Fergana'ya da işare etmektedir.)

Genelde, bu son kafiye biraz okuyucuyu yanlışlığa uğratabilir. Ama yukarıda belirtildiği gibi, ilk önce “yer”, “yaşama menzili” anlamında olup, sonra “bu dünya” anlamına gelmektedir. Aşığın gerçek hayatı için bu dünya dar olup, şimdi ondan vazgeçme fırsatı gelmiştir. Hazini'nin dediği gibi, Hak aşığı olmuş kişiye bu dünya hayatı gerçek hayatı kazanabilmek ve O'nun cemali ile şereflemek içindir. Yani gerçek *tang atgünçe* sevgiliye ulaşma fırsattır!

Bu gazelin ünlü olmasını ve sevilmesini sağlayan redif *tang atgünçe* ibaresinin Hazini'ye kadar ve sonra diğer şairler tarafından da kullanılmış olduğunu gördük. *Tang atgünçe* ibaresi Nevai, Bâbur, Emiri, Uvaysi, Furkat ve Hamza gibilerin şiirlerinde esasen “sabah gelince” anlamında ise de, Hoca Ahmet Yasavi, Lutfi ve Meşreb gibi şairlerin şiirlerinde ikinci anlam “Kıyamet gününün sabahı” anlamında kullanılmaktadır. Hazini'nin şiirinde ise her iki anlamı da karşılayacak tarzda gayet ince ve güzel şekilde sanatkârane bir üslupla kullanılmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kâşğarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı eserinden ve onda yer alan sözlerden, diğer Türk topluluklarının edebiyatı gibi, Kokand edebi çevresi temsilcileri de önemli ölçüde yararlanmışlardır. Bir tek *tang* sözüyle bile, bu muhteşem eserin XIX. yüzyıl Kokandlı şairler için şiir dilini kurmalarında önemli bir ışık olduğu gözükmektedir.

* Dr., Özbekistan İlimler Akademisi Alishir Nevai Namindeki Dil ve Ebebiyatı Enstitüsü. (e-mail: atabekrj@gmail.com)

¹ Mahmud Kâşgari, *Divânü Lügâti't-Türk* Arapça aslından Özbekçeye çeviren ve yayına hazırlayan: Salih Mutallibov, 3 cilt, 3-c., Taşkent 1963, s. 366-367.

² Türkiye Türkçesinde *tan* : güneş doğmadan önceki alaca karanlık. Bk.: *Türkçe sözlük* 2 cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

³ Hoca Ahmet Yesevi, *Divani hikmet*, Özbekistan İlimler Akademisi Alişir Nevai namindeki Devlet Edebiyat müzesi elyazmalar bölümü, №178 elyazma, s. 297^b.

⁴ Lutfi, *Şiirler*, Yayına hazırlayan: Erkin Ahmethocayev, Taşkent 1985, s. 55, 80, 86.

⁵ Alişir Nevai, *Hezayinul-meani, Ğerayibus-sığar* Mükemmel eserler toplümü, 20 cilt, c. 3., Taşkent 1988, s. 164, 215.

⁶ Alişir Nevai, *a.e.*, c. 5., s. 128, 385, 422.

⁷ Alişir Nevai, *A.e.*, c. 6., s. 373.

⁸ Bâbur, *Şiirler*, Yayına hazırlayan: Saidbek Hasan, Taşkent 1982, s. 28, 30, 62, 105, 110, 118.

⁹ Maşrab, *Şiirler*, Yayına hazırlayan: Abduraşid Abduğafurov, Taşkent 1979, s. 24, 45, 88.

¹⁰ Bak.: Aziz Qayumov *Qoqon adabiy mühiti* Taşkent, 1961.

¹¹ Emiri, *Divan* (Yayına hazırlayan: Mahbuba Kadirova), Taşkent 1972, s. 220.

¹² Uvaysi, *Şiirler* (Yayına hazırlayan: Mahbuba Kadirova), Taşkent 1980, s. 10, 24, 60.

¹³ Furkat, *Şiirler* (Yayına hazırlayan: Halid Rasul), Taşkent 1980, s. 14, 24, 59.

¹⁴ Hamza, *Divan*, Tüm eserleri, 5 cilt, 1-c., Taşkent 1988, s. 188.

¹⁵ Atabek Curabayev, *Hazini tōra*, Taşkent 2007.

¹⁶ Hazini, *Divan* (Yayına hazırlayanlar: Ahmet Madaminov - Atabek Curabayev), Taşkent 1999, s. 88.

Abstract

The word *tang* in *Divânü Lügâti't-Türk* and Its Recurrences in the Works of the Poets of Kokand in the 19th century

As occurred in other Turkic literary environments, representatives of the literary circles of Kokan region have made use of linguistic materials provided in Divânü Lügâti't-Türk. One of these linguistic items, the word tang was used as an important inspirational image in the establishment of the poetic language of Kokand poets.

Keywords: *Divânü Lügâti't-Türk, the word tang, poets of Kokand.*